

УДК 811.161.2'38

УНІВЕРСАЛЬНІ ТА НАЦІОНАЛЬНІ ПРЕЦЕДЕНТНІ ФЕНОМЕНИ У ЗАГОЛОВКАХ УКРАЇНСЬКИХ МЕДІЙНИХ ВИДАНЬ

ПЕТРЕНКО

Анастасія Сергіївна,

аспірантка відділу стилістики,
культури мови та соціолінгвістики
Інституту української мови НАН
України

вул. Грушевського, 4, Київ, 01001

E-mail: SinitSaSinitSaSinitSa@gmail.

com

ORCID: 0000-0002-3328-4842

Anastasiia

PETRENKO,

Postgraduate student of the
Department of Stylistics, Language
Culture and Sociolinguistics at the
Institute of the Ukrainian Language
of the National Academy of
Sciences of Ukraine

4 Hrushevskyi, St., Kyiv 01001, Ukraine

E-mail: SinitSaSinitSaSinitSa@gmail.

com

Стаття присвячена аналізу прецедентних феноменів, що функціонують у сучасному масмедійному дискурсі. Зосереджено увагу на вивченні національно-культурної маркованості прецедентних феноменів, описано класифікації прецедентних феноменів на основі їх функціонування в різних за обсягом національно-мовних та соціальних групах. Запропоновано авторський підхід до визначення національної маркованості прецедентних феноменів. Залучення методики асоціативного експерименту дало змогу виявити ступінь знання мовцями національно-прецедентних феноменів української лінгвокультури, а також визначити їхні ознаки як ментефактів, що формують національну когнітивну базу сучасних українців.

Ключові слова: прецедентний феномен, національно-прецедентні феномени, заголовок, асоціативний експеримент, когнітивна база.

Сучасні засоби масової комунікації стали лінгвальним тлом для визначення мовних уподобань «людини-мовця» (Homo Loquens). Медійний дискурс сьогодні є не лише інформаційним джерелом, а й засобом впливу, що здатний маніпулювати людськими настроями, почуттями, вподобаннями, які виявляються, зокрема, на рівні мови. Більшість дослідників сучасного публіцистичного дискурсу у зв'язку з цим

відзначають дві паралельні тенденції: з одного боку, мова засобів масової комунікації тяжіє до індивідуалізованого представлення інформації, з іншого – до традиційності, стандартності, клішованості висловлення. Одним із засобів впливу на свідомість мовців та активізації їхньої мисленнєвої діяльності є прецедентні феномени, що можуть виявляти обидві тенденції одночасно.

Прецедентні феномени, потрапивши в поле зору науковців наприкінці ХХ ст., продовжують приваблювати дослідників різних галузей гуманітарних знань. Поглиблене вивчення питань взаємозв'язку мови і мислення умотивовує появу численних нових досліджень, зокрема й праць українських мовознавців, що присвячені аналізу способів і засобів актуалізації прецедентних феноменів у різножанрових і різнодискурсивних практиках. Знакові з цього погляду публікації Ф.С. Бацевича, Ю.М.Великорода, І.О.Голубовської, О.А.Гапченко, С.Я.Єрмоленко, С.С.Єрмоленка, Є.А.Карпіловської, Т.Ю.Кальченко, О.Ю.Карпенко, А.К.Мойсієнка, О.О.Селіванової, Н.В.Слухай, М.І.Степаненка, Г.М.Сюти, Т.В.Радзівської, І.А.Казимірової, С.Б.Серебрової, Г.Ю.Касім, О.А.Левченко, І.В.Богданової, Р.С.Чорновол-Ткаченко, С.В.Лазаренко, О.О.Маленко, Н.О.Сунько, О.В.Найдюк, О.С.Пальчевської, Л.Й.Меркотан, М.В.Мамич, О.Б.Сприси, А.А.Берестової, Г.В.Ташенко, М.В.Рослицької та ін.

Прецедентний феномен став стрижневим об'єктом пізнання когнітивної лінгвістики, у межах якої на сьогодні сформовано його розуміння як явища людської свідомості, як ментефакту (Ю.М.Караулов, В.В.Красних, Д.Б.Гудков, Ю.О.Сорокін, Г.Г.Слишкін та ін.). Вивчення функціональних особливостей дало підстави конкретизувати поняття «прецедентний феномен» і виокремити його сутнісні ознаки. Сьогодні більшість лінгвістів одноставні у визначенні прецедентного феномена як компонента знань, що є частиною когнітивної бази лінгвокультурної спільноти, добре відомого її представникам, актуального і використовуваного в когнітивному та комунікативному аспектах, що має певну морально-ціннісну значущість для представників цієї етнокультури, які постійно

звертаються до них у процесі комунікації [Селіванова 2011: 591; Сjuta 2017: 41].

Ураховучи культурну зорієнтованість, актуальність, значущість прецедентних феноменів, науковці окремим ракурсом вивчення цього ментального явища визначили ступінь, межі або сфери його національно-культурної поширеності. У більшості праць основою класифікації слугує «площа» функціонування й ідентифікації прецедентного феномена. Будь-який прецедентний феномен може існувати в межах конкретної культури, відображуючи її національні особливості, що й вимагає його інтерпретації з урахуванням рис саме цього культурного середовища. За ступенем охопленості носіїв мови дослідники (Ю. М. Караулов, В. В. Красних, Д. Б. Гудков, Ф. С. Бацевич та ін.) розрізняють: а) *національно-прецедентні феномени*, що відомі пересічному представникові певної національної лінгвокультурної спільноти, який входить у національну когнітивну базу і віддзеркалюється в семантиці одиниць мови з національно детермінованим інваріантом сприйняття, б) *соціумно-прецедентні феномени*, відомі пересічному представникові певного соціуму (генераційного, професійного, сформованого за інтересами тощо), який входить у когнітивну базу учасників ситуативно зумовленого спілкування, в) *універсально-прецедентні феномени*, відомі будь-якій пересічній людині, входить в «універсальний» когнітивний простір будь-якої людини незалежно від її етнічної та культурної належності [див.: Бацевич 2007: 179 – 181; Красних 2003: 174; Сjuta 2017: 41 – 42 та ін.].

Поглиблення класифікацій прецедентних феноменів засвідчують публікації Д. Б. Гудкова, який виокремлює ще й *автопрецеденти* як еталонні феномени, значущі для окремого індивіда [Гудков 2003: 103]. С. В. Баннікова, В. Л. Латишева виділяють *транснаціональні прецедентні феномени*, що «ґрунтуються на загальновідомих текстах і реаліях-джерелах (світова література, комічна ситуація, мистецтво і т. ін.). Транснаціональні феномени можуть мігрувати з однієї культури в іншу, зберігаючи статус прецедентних, а також колишній або змінений обсяг знань» [Баннікова 2004: 6 – 7; Латишева 2011]. Застосовуючи як базову класифікацію цінностей В. І. Карасика,

Г. Г. Слышкін пропонує розрізнити *індивідуальні, мікрогрупові, макрогрупові, національні, цивілізаційні, загальнолюдські* концепти та прецедентні тексти, особливо наголошуючи на перевазі національного над етнічним на сучасному етапі історичного розвитку [Слышкін 2000: 13 – 14, 30].

У наведених класифікаціях очевидним є синтез двох ознак: національно-культурної та соціумно-групової поширеності. Для визначення значущості прецедентних феноменів серед представників певної національної мови і культури перша ознака є вагомішою. Тому метою цієї статті є опис національно-універсально-прецедентних феноменів у масмедійних ресурсах України, з'ясування їх значущості для сучасних мовців. Актуальність такого дослідження підтверджує потреба визначити основні ознаки національної когнітивної бази сучасного українця.

Зауважимо, що кількість мовців, які володіють (декодують) і актуалізують (використовують) ціннісно-важливі знання, виражені прецедентними одиницями, відносна чи навіть «дискусійна» [Гапченко 2019: 16]. Тому під час проведення скерованого асоціативного експерименту, спрямованого на визначення феномена як національно- чи універсально-прецедентного, ми послуговуємося можливостями респондентів визначити належність стимулу до певної національної культури.

Зазвичай диференціацію прецедентних феноменів дослідники здійснюють на підставі належності першоджерела феномена до тієї чи тієї лінгвокультури без урахування знань мовців, що, як нам здається, є важливим. Саме носії лінгвокультури можуть надати беззаперечні свідчення про особливості слова як частини лексику – єдиної динамічної інформаційної бази людини (О. О. Залевська).

Уживаючи термін *слово*, ми вдаємося до наукового узагальнення і маємо на увазі *прецедентну мовну одиницю*. Цим терміном називаємо мовні одиниці з ознаками прецедентності (прецедентні однослівні чи словосполученнєві номінації або прецедентні висловлення), що актуалізують / вербалізують прецедентний феномен у процесі комунікації і, крім власне лінгвальних ознак, є семіотично важливими знаками

національної культури, носіями історико-культурних, побутово-релігійних, етнографічних, соціально-психологічних цінностей (стереотипів, кодів, символів) у межах або і за межами національно-культурного та часового / позачасового простору.

Вивчення національно-прецедентних для українців феноменів переважно зосереджується на визначенні їхніх функціонально-стилістичних чи комунікативно-прагматичних рис, унаслідок чого здійснюють класифікацію функціональних характеристик (Т.Ю.Кальченко, С.В.Лазаренко та ін.), визначають джерела походження (Г.М.Сюта, Г.Ю.Касім) та ін. Опертя на сучасні асоціативні методики дає змогу залучати результати прямого звернення до представників лінгвокультурної спільноти, які володіють комплексом знань та уявлень і готові реагувати на прецедентні мовні одиниці-стимули. Застосувавши психологічні методики комплексного аналізу даних, отриманих під час вільного асоціативного експерименту, О.А.Гапченко досліджує статус і особливості функціонування прецедентних імен в індивідуальному лексиконі білінгвальної особистості [Гапченко 2019].

У пропонованій студії наведемо часткові результати вільного та скерованого асоціативного експерименту. Для опису була відібрана група респондентів із типовими соціолінгвістичними рисами. До неї увійшли учасники, яким на момент анкетування виповнилося 18 – 20 років, які мають закінчену середню освіту, навчаються у вищих навчальних закладах, володіють, крім рідної, принаймні однією іноземною мовою, тобто їх індивідуальні інформаційні бази (за термінологією О. О. Залевської), або когнітивні бази (за термінологією Д. Б. Гудкова) сформовані в один часовий відтинок і в приблизно однакових екстралінгвальних умовах. Для оброблення було відібрано 120 анкет.

Гіпотетично експеримент повинен виявити смисли, ознаки, атрибути тощо, які у свідомості сучасного молодого українця корелюють із тим чи тим прецедентним феноменом (зокрема з прецедентним висловленням). Для реалізації цього завдання був проведений вільний асоціативний експеримент. Учасникам анкетування запропонували письмово відреагувати

на заголовки-стимули з прецедентними компонентами. Інформанти були вільні у виборі кількості реакцій та виборі форми вираження (слово, словосполучення чи речення).

Стимулами для експерименту слугували заголовки українських медійних видань, що містять прецедентні феномени у первинній чи трансформованій формі, актуалізовані щонайменше у двох різних виданнях. Включення до стимулів неодноразово вживаних прецедентних феноменів ми інтерпретували як чинник збільшення ступеня ймовірності їх упізнаваності, відомості серед представників української національно-мовної культури, якими насамперед є автори публікацій. Вільний експеримент був зорієнтований на виявлення диференційних та інших ознак прецедентних феноменів, що входять у когнітивну базу сучасних мовців.

Ураховуючи те, що 1) за кожним прецедентним феноменом завжди стоїть «певне уявлення, загальне й обов'язкове для носіїв того чи того національно-культурного менталітету або інваріант його сприйняття, який і робить усі апеляції до прецедентного феномена «прозорими», зрозумілими, конотативно забарвленими» [Красних 2003: 172], а також те, що 2) знання у когнітивній базі репрезентують передусім такі вербальні феномени, як прецедентне ім'я та прецедентне висловлення [Там само: 239], ми передбачали виявити асоціації, що свідчать про типовість інформації та знань, що зберігаються у когнітивній базі мовців і закодовані у прецедентних феноменах. Адже адекватність інтерпретації медіатекстової інформації автори безпосередньо пов'язують із декодувальною функцією прецедентних феноменів.

Переконливим підтвердженням передбачуваних результатів стали асоціативні реакції на стимул-висловлення «наша пісня гарна, нова...», сферою-джерелом якого є народна пісня і яке використано в заголовках видань «Урядовий кур'єр», «Сільські вісті», «Україна молода». Зафіксовані в анкетах реакції ми класифікували відповідно до основних стратегій ідентифікації: смисли, угрунтовані на інваріанті сприйняття прецедентного висловлення, реакції, що актуалізують індивідуальний досвід тощо.

Найбільша частка отриманих асоціацій підтверджує прецедентність розглядуваної цитати з народної пісні. Апеляцією до сфери-джерела, наприклад, вважаємо асоціації *пісня; пісня знову*, що становлять 1,7%. Доказом знання цього джерела є такі реакції, як *починаймо її знову; починай спочатку; починаєм її знову; починаєм знову; починаємо все знову; заспіваймо її* та деякі інші, що становлять 42% від усіх асоціацій. На наш погляд, зредукована форма рядків народної пісні у заголовках спровокувала саме цей тип асоціацій, що є продовженням, смисловим завершенням цитованого фрагмента тексту. Проілюстровані реакції свідчать, що в когнітивній базі мовців зберігається повний варіант цього прецедентного висловлення, і це підтверджує думку про його входження у когнітивну базу.

На неточну ідентифікацію сфери-джерела вказують реакції, що орієнтовно називають першоджерело, як-от *фольклор; танок; театр; вистави; українська народна пісня прислів'я* (9,1%). Закреслений варіант відповіді свідчить про невпевненість реакцій.

Прецедентне висловлення, як і інші прецедентні феномени, є складним семіотичним знаком, сума значень компонентів якого не дорівнює тим смислам, тим знанням, носієм яких він слугує. Саме так ми інтерпретуємо 38% відповідей інформантів на зразок: *повтор; повторювання; круг; нескінченність; все спочатку; щось починається знову; коли все знову повторюється; щось дуже довго тягнеться; невдача; не розуміння; і нічого не змінилось; нічого не змінюється; повторення помилок; безповоротні процеси; повторюваність чогось неправильного; про нудотину; товкти воду в ступі; тягти kota за хвоста* та ін. Експлікація диференційних ознак аналізованого прецедентного висловлення, якими ми, вслід за І. В. Захаренко, вважаємо актуалізовані змісти, іноді відбувається за допомогою синонімічних прецедентних висловлень фразеологічного походження *товкти воду в ступі; тягти kota за хвоста*. Ситуації, що корелюють із такою семантикою, інформанти пов'язують із сферами «реформи», «політика», «випивка» (2%).

Частина отриманих реакцій (9,2%) експлікує диференційні ознаки *пісні* як мовно-естетичного знака української національної культури (термін С. Я. Єрмоленко). Такими вважаємо реакції: *щось милозвучне; краща; Ротару; люди оспівують свою землю; українська.*

Суб'єктивно-оцінними є реакції інформантів, що експлікують індивідуальний досвід: *тупі шкільні прислів'ячка, які стидно не те що говорити, але і чути, і читати (негативна асоціація зі школою).* Таких реакцій небагато (1,9%), але вони дозволяють констатувати динамічні процеси, що відбуваються в людській свідомості і є свідченням подальшого засвоєння ментефактів як частини національно-культурного компонента когнітивної бази сучасного українського мовця.

Мета скерованого експерименту полягала у визначенні національно-культурної належності прецедентних одиниць, відібраних для анкети. Оскільки анкета містила прецедентні феномени, джерелом яких можуть бути різні мовно-національні культури, відповіді інформантів були обмежені вибором пов'язаності прецедентних феноменів із такими культурами, як українська, російська, англійська, французька, італійська, американська, східні, антична. Були також запропоновані варіанти «з багатьма культурами», «іншою» та «не знаю точно». Аналізований стимул-заголовок «Наша пісня гарна, нова...» отримав такі визначення національно-культурної маркованості: українська – 69,8%, російська – 18,9%, з багатьма культурами – 5,7%; американська, східна, антична, не визначили маркованість – по 1,4%.

Указані результати свідчать про необхідність популяризації фольклорних знань серед молоді, яка в майбутньому має транслювати українську національну культуру наступним поколінням. Зважаємо й на те, що когнітивна база є результатом дії специфічних для кожної мовної спільноти моделей сприйняття й оброблення інформації, а також «зберігає, структурує й визначає ці моделі, створює можливості для їх міжпоколінної трансляції, яка зумовлює, своєю чергою, мовну і культурну єдність членів певної спільноти» [Гудков 2003: 98 – 99]. Отже, прецедентні феномени є важливим компонентом національно-мовної картини світу. Збереження і примноження

національно маркованих прецедентних феноменів – одне із завдань виховання національно свідомих мовців.

Банникова С. В. Особенности использования национально-маркированных прецедентных феноменов в англоязычном дискурсе. *Социально-экономические явления и процессы*. 2011. № 8 (30). С. 202 – 209.

Бацевич Ф. С. Словник термінів міжкультурної комунікації. Київ: Довіра, 2007. URL: <http://terminy-mizhkult-komunikacii.wikidot.com/f>

Гапченко О. А. Прецедентні імена в індивідуальному лексиконі білінгва. *Science and Education a New Dimension. Philology*. VII (59). Issue 195. 2019 Apr. P. 15 – 19.

Гудков Д. Б. Теория и практика межкультурной коммуникации. Москва: ИТДГК «Гнозис», 2003.

Кальченко Т. Ю. Функціонально-семантичні особливості прецедентних феноменів у поетичних текстах І. Римарука і В. Герасим'юка: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. Харків, 2015.

Красных В. В. «Свой» среди «чужих»: миф или реальность? Москва: Гнозис, 2003.

Латышева В. Л. Характеристика прецедентных феноменов как ядерных элементов языкового сознания (на материале русского и французского языков): автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.19. Иркутск, 2011.

Селіванова О. О. Лінгвістична енциклопедія. Полтава: Довкілля-К, 2011.

Слышкин Г. Г. Лингвокультурные концепты прецедентных текстов в сознании и дискурсе. Москва: Academia, 2000.

Сюта Г. М. Цитатний тезаурус української поетичної мови ХХ століття. Київ: КММ, 2017.

REFERENCES

Bannikova, S. V. (2011). Features of the use of nationally-marked precedent phenomena in English-language discourse. *Socio-economic phenomena and processes*, 8(30), 202 – 209 (in Rus.).

Bacevych, F. S. (2007). Dictionary of terms of intercultural communication. Kyiv: Dovira (in Ukr.). URL: <http://terminy-mizhkult-komunikacii.wikidot.com/f>

Hapchenko, O. A. (2019). Case precedents in the individual bilingual lexicon. *Science and Education a New Dimension. Philology*. VII (59). Issue: 195. P. 15 – 19 (in Ukr.).

Gudkov, D. B. (2003). Theory and practice of intercultural communication. Moscow: YTDHK «Hnozy» (in Rus.).

Kalchenko, T. Yu. (2015). Functional-semantic features of precedent phenomena in the poetry texts of I. Rimaruk and V. Gerasimyuk: abstract. diss. ... Cand. philol. Sciences: 10.02.01. Kharkiv (in Ukr.).

Krasnyh, V. V. (2003). «His» among «strangers»: myth or reality? Moscow: Gnosis (in Rus.).

Latysheva, V. L. (2011). Characteristics of precedent phenomena as nuclear elements of linguistic consciousness (on the material of Russian and French): author. diss. ... Cand. philol. Sciences: 10.02.19. Irkutsk (in Rus.).

Selivanova, O. O. (2011). Linguistic Encyclopedia. Poltava: Dovkillja-K (in Ukr.).

Slyshkin, G. G. (2000). Linguocultural concepts of precedent texts in consciousness and discourse. Moscow: Academia (in Rus.).

Siuta, H. M. (2017). The quote thesaurus of the Ukrainian poetic language of the twentieth century. Kyiv: KMM, (in Ukr.).

Статтю отримано: 15.11.2019

Petrenko Anastasiia

UNIVERSAL AND NATIONAL PRECEDENT PHENOMENA IN THE HEADLINES OF UKRAINIAN MEDIA PUBLICATIONS

Modern mass communication has become the lingual background of the definition of linguistic preferences of «human speaker» (Homo Loquens). Nowadays, media discourse is not only an information source, but also a means of influence that can manipulate different human moods, feelings, preferences, including those at the level of consciousness and language. Most scholars of contemporary journalistic discourse point to two parallel trends. On the one hand, the language of mass communication tends to individualize the linguistic expression of information, on the other – to the traditional, standard, cliché, etc. One of the means of penetrating the human consciousness and activating its thinking activity is the use of precedent phenomena that can reveal both tendencies at the same time.

The precedent phenomena, having fallen into the field of view of scholars at the end of the twentieth century, continue to hold the interest of researchers in various fields of humanities. Everything related to the study of mentality, issues of the interconnection of language and thinking, prompts new and new research. This explains the numerous works of Ukrainian linguists, whose subject of analysis are the precedent phenomena in different aspects of their expression by the means of different languages in different genres and different discursive practices. In particular, these are publications by F. S. Batsevych, Yu. M. Velikoroda, I. O. Golubovska, O. A. Gapchenko, S. Ya. Yermolenko, S. S. Yermolenko, E. A. Karpilovska, T. Yu. Kalchenko, O. Yu. Karpenko, A. K. Moisienko, E. S. Otin, O. O. Selivanova, N. V. Listen, M. I. Stepanenko, G. M. Siuta, T. V. Radzievska, I. A. Kazimirova, S. B. Serebrova, G. Yu. Kasim, T. V. Chrdileli, T. A. Cosmeda, O. A. Levchenko, O. G. Ruda, I. V. Bogdanov, R. S. Chornovol-Tkachenko, S. V. Lazarenko, O. O. Malenko, N. O. Sunko, O. V. Nadyuk, O. S. Palchevska, L. Y. Mercoton, M. V. Mamich, O. B. Sprissa, A. A. Berestova, G. V. Tashchenko, M. V. Roslitskaya and others.

The purpose of this article is to describe national and universal precedent phenomena in the media resources of Ukraine, to clarify their significance for contemporary speakers. Its relevance is determined by the need to identify the main features of the national cognitive base of modern Ukrainian.

Keywords: precedent phenomenon, national-precedent phenomena, title, associative experiment, cognitive base.